
Gyekiczky Tamás:

ADALEKOK A MAGYARORSZÁGI LIBERALIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

Bevezetés

Az utóbbi évek történeti, eszmetörténeti kutatásai sok vonatkozásban megújították nemzeti múltunkról kialakult képet. Pontosabbá, történelmi értelenben hitelesebbé vált történelmi tudatunk. E korszak újra felfedezte a magyar társadalmi-szociológiai gondolkodás értékeit, viszonylag alaposan tisztázta sorsfordulóink, történelmi váltásaink ok- és feltételrendszerét.

Történeti publikációk foglalkoznak a magyar konzervativizmus alakulásával, társadalmi intézményekkel való összefonódásával. A liberalizmus történetével még adós a történetírás.

Mi lehet ennek oka? Az egyik ok feltétlenül az, hogy amíg a konzervativizmus történetét eszmetörténeti, politikai, szervezettörténeti elemzésekkel társadalomtörténetileg jól meg lehet ragadni, addig a liberalizmusról mindez már nem mondható el. Látni fogjuk majd, hányan, hányféleképpen értelmezték, tartalmilag mennyire árnyalták a korok és emberek, bemutatjuk, hogy a magyar politikai mechanizmus egészét - ellenzéket és kormánypártot - átítatta a liberalizmusból fakadó ideológiai kifejezésrendszer. Sem eszmetörténetileg, sem politika-történetileg - nincs liberális párt - nem lehet elkülöníteni - a konzervativizmus analógiájára - a magyar liberalizmus jelenségkörét. Hihetetlen aprólékos elemzések, árnyalatokat részletező leírások vezetnek csak el a célhoz.

A dolgozat elolvasása után lehet, hogy a bevezető szavai mentegetőzésnek tűnnek, mivel erre a nagy munkára természetesen nem vállalkoztunk. Csak néhány kérdés feltétele és még kevesebb válasz kidolgozása lehetett dolgozatunk megvalósítható célja. Nagy időtávlatot fogtunk be, a finom elemzésekhez túl nagyot, viszont a jövőben hasznosítandó tanulságok levonására

a "liberális kor" egészének bemérése elengedhetetlennek látszott.

I. RÉSZ

1. Vita a Társadalomtudományi Társaságban

Kivételes történelmi korszaka a magyar történelemnek a XIX-XX. század fordulója. Nemzedékek vallják a vita és az összefogás értelmét, mindenki a változás és változtatás útjait keresi. Ennek a kiutkeresésnek jele az a vita, amit a Társadalomtudományi Társaság rendezett 1904-ben a társadalmi fejlődés irányairól.

A szervezők 4 fő expozét - előadást - hirdettek meg, jelezve ezzel azt a négy fő áramlatot, amelyek a társadalmi fejlődés lehetséges irányának egy-egy oldalát képezik. Gratz Gusztáv szólt a liberalizmusról, Gróf Battyányi Ervin az anarchizmusról, Szabó Ervin a szocializmusról és Geöcze Sarolta - ur-hölgy - a konzervativizmusról /keresztényszocializmusról/. Gratz Gusztáv¹ előadása a liberalizmusról egyszerre éd- és vádbeszéd. Felszólalását a liberalizmus hanyatlásának okaival kezdte, arról szólt, hogy a liberalizmus csődjéről egész Európában nyíltan beszél, elfelejtve mindazt a jót, amit a liberalizmus tett.²

Mi tehát a liberalizmus? - kérdezi Gratz. A fogalom - szerinte - kusza, a politikai törekvések, pragmatikus irányok réggen elhomályosították már a szó jelentését, azonosították a demokráciával, progresszióval, amelyek csak részben kötődnek a liberalizmushoz.

A történeti vizsgálat kideríti, hogy "A liberalizmus alapjában véve nem volt egy elméletileg kreált rendszer, amely az emberiséget megragadta, de amelyet elvi előnyeivel fogva akartak azután a gyakorlatba átültetni, hanem keletkezett bizonyos kulturális és gazdasági tényezők eredményeként, melyek új szellemet teremtettek meg az egész világon."³ Történetileg a liberalizmus az abszolutisztikus államberendezkedés ellen lépett fel, az emberiség érdekében segített azokat a béklyókat, amelyek az egyéni és gazdasági szabadságot fogvatartották, levetni.⁴ A liberalizmus ugyanakkor a középosztály nevében és érde-

kében is cselekedett.

A liberalizmus színrelépésnek döntő motivuma, hogy nem a tiszta eszméi jutottak hatalomra, hanem a középosztály érdekei szerint átalakított liberális elvek. Így cserélte fel a középosztály az egyenlőséget a jogegyenlőségre, így biztosította a gazdaságban az erősebb tulsúlyát. A liberalizmus értékei - ugyancsak egy osztály érdekében - beépültek a szocializmus eszmekörébe is - vallja Gratz Gusztáv.

Milyen ut áll a liberalizmus előtt? - kérdezi Gratz. Megújulásához meg kell minden osztályérdektől tisztulnia, fel kell számolnia az itt-ott jelentkező antidemokratizmust, viszsza kell térnie a tiszta liberalizmus eszmeköréhez.

A tiszta liberalizmus központi tétele az egyén legteljesebb szabadságának biztosítása.

"Ennélfogva arra törekszünk, hogy mindenki teljesen szabadon, önmaga legyen ura akaratának, hogy mindenki önmaga viselje a felelősséget tetteinek jó vagy rossz következményeiért, de személyes szabadságában csak annyiban korlátoztassék a társadalom által, hogy saját szabadságának kifejtése által mások hasonló szabadságukban sérelmet ne szenvedjenek."⁵

Ennek érdekében keresi a liberalizmus azt a pontot, ahol az állami beavatkozások elé korlátokat kell állítani. Ez viszont nem jelenti, hogy a gazdaságilag gyengébbnek az állam ne nyújtson védelmet, azaz ne folytasson szociálpolitikát.⁶

"A gazdasági szabadság elvét így keresztültöri a nagy szociálpolitikai elv, bizonyos handicep terheket kell az erősebbre rakni, de bizonyos terheket a gyengébbtől elvenni, hogy egyenlő feltételek mellett, egyforma esélyek között indulhassanak neki a nagy élet-halál harcnak, melyben egyéniségük helyet küzdhet ki maguknak."⁷

Gratz magabiztosan jelenti ki: "... a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalán elpusztul".⁸ Uj tartalmat ad a liberalizmus fogalmának, a vita során csak ő használja ebben az értelemben.

Gratz expozéja viszont sok fontos adalékot nyújt a ma-

gyarországi liberalizmus történetének megértéséhez. Először is a liberalizmus eszmekörét Gratz nem azonosítja megvalósulásával. A tiszta liberális eszmekört sem társadalmi értelemben kezeli, hanem megreformált alakjában etikai - majdnem a kanti értelemben vett etikai - köntössel látja el. Legnagyobb változtatása mind e mellett az állami szociálpolitika összeegyeztetése a liberalizmus individuális szabadságeszményével. Ezzel a lehető legnagyobb ellentmondást hozza közös nevezőre, de ez az ellentmondás benne van a liberalizmusban magában, Gratz csak ujrafogalmaz.

Másfajta liberalizmus fogalommal dolgozik a többi felszólaló. Gróf Batthyány Ervin legnagyobb kritikája a liberalizmus felé, hogy az mereven ragaszkodik a tulajdon, állam intézményeihez, amelyek - szerinte - természetellenesek.⁹

Szabó Ervin a gazdasági determinizmustalaján a liberalizmust azonosítja a fennálló társadalmi rendszerrel. Liberalizmus szabad versenyt jelent, olyant, amely szociális nyomorral párosul. Szabadság az eszményekben, szolgaság a valóságban - mondja.¹⁰

A legnagyobb támadás a liberalizmus ellen a keresztény konzervativizmus oldaláról jelentkezik. A liberalizmus - mondja Geőcze Sarolta - szép, magasztos elveket vall, történetének kezdetén felszabadította az emberiség energiáját, erősít, alkotó kedvét. De ezeket az energiákat nem tudta megfékezni, mivel a tekintély általános elvetése magával hozta az erkölcsi fékek kioldását. A kapitalizmus kialakításával kifejlesztette a legridegebb gazdasági rendszert, félredobta a gazdasági rendszer központját, az embert. Minden erkölcsi értékből árut csinált, minden emberi viszonyt megtagadott.

Geőcze haragja a liberalizmus politikai rendjét sem kiméli. Az egyenlőség örve alatt - mondja - a legnagyobb államkolosszusokat hozta létre az emberiség történetében.

A liberalizmus szellemi terméke a dekadencia és az anarchia.

A liberalizmus megújulására képtelen, mivel nincs pozitív

tartalma.

"A liberalizmus tehát eljátszotta szerepét, s elnevet"¹¹
- fogalmaz Geöcze tömören.

Természetesen mindezzel szemben egyetlen egy ajánlat van, a konzervativizmus, a gyöngék oltalmazója, a boldogság letéteményese.

Mit szólnak mindehhez a felszólalók? Ki védi egyáltalán a liberalizmust, és hogyan?

Lánczy Gyula mindenesetre haladást csak a liberalizmus pozíciójából tud elképzelni.¹² Tul. szüknek tartja Gratz liberalizmus fogalmát, olyan szüknek, amely nem alkalmas továbblépésre. A tág értelmű liberalizmus, az emberiség erőit fel tudja szabadítani, ez a tág értelmű liberalizmus viszont meghatározhatatlan.

"De ne feledjük el, a liberalizmus csak kinetikai, mozgási elv, de nem dinamikai erőrendszer. Csak készség és diszpozíció a haladásra, de tartalmát a korszükségletek határozzák meg, azok pedig a dolgok természetéhez képest változóak."¹³

Ennek a kijelentésnek bizonyítására Lánczy az egész európai történelmet felvonultatja, sőt a liberalizmusnak tulajdonítja a szövetkezés- szövetkezetek- és egyesülés eszméjét is.

Bernáth István, mint hozzászóló Gratz Gusztáv és Lánczy Gyula mondanivalójából a liberalizmus átalakításának szükségességét emeli ki,¹⁴ Tegze Gyula pedig - Gratz reformjait elutasítva - a liberalizmus minden korban jelentkező fontosságáról szólt.

Gratz reformjainak paradoxonát Harrer Ferencz vette észre. Gratz - mondja, - "a liberalizmus égisze alatt csakugyan a konzervatív individualizmust képviseli, ez kitűnik abból ..., hogy a konzervativizmus hivatalos képviselőjével Geöcze Saroltával csaknem egy álláspontra jutott".¹⁵ Nincs terünk a vita teljes anyagát idézni, enélkül is megfogalmazhatjuk az első következtetésünket, az, hogy a liberalizmus fogalom tulajdonképpen parttalan jelentéssel kapott szerepet a vitázók érvrend-

szerében. Mindenki mást ért alatta, mindenki másképpen definiálja, és a legjobban a liberalizmus szószólója távolodik el a fogalomtól. De vajon valóban eltávolodik-e Gratz Gusztáv, a liberalizmus jelentésétől? Vajon melyik jelentéstől távolodik el?

A liberalizmus alig-alig kap a vitában olyan jelentést, ami a szabadelvűségre engedne következtetni. Nyíltan csak Hegedűs Gyula - Chonchát idézve - mondogatja, hogy a liberalizmus nem más, mint szabadelvűség, és a szabadelvűséghez kell visszatérni a kiutkeresésnél. Csak ez segíthet, mivel nemzeti jellegét nem tagadva a liberalizmus alkalmas a kötött elitok-rendszer felszámolására, az adórendszer, a közigazgatás reformjára.¹⁶

Liberalizmus és szabadelvűség még a konzervatív felszólalóknál kapott azonos jelentést - pontosabban a kapitalizmus negatív következményeit a szabadelvű liberális politikának tulajdonították. Álláspontjuk közös eleme, a kapitalizmus tagadása, és ezen keresztül a liberalizmus elítélése.

A vita megértése felé az antikapitalista politikai mozgalmak színrelépésének megemlítése visz közelebb. A liberalizmus - még parttalanul is - valójában egy adott társadalmi-gazdasági szisztéma jelölésére szolgált. Itthon szabadelvű politikaként, külföldön liberális pártok, tömörülések, csoportosulások neveként vált elválaszthatatlanná a kapitalizmus-liberalizmus-szabadelvűség hármasság.

A Társadalomtudományi Társaság látszólag eszmékről vitatkozott - nem említjük most azt a torzulást, ami eszme és haladás irányának azonosságából következett - valójában azonban társadalmi mozgalmak politikai öndefiníciójáról volt szó. Két történelmi körülmény határozta meg a vitát, az egyik a magyar társadalom szabadelvű politikai irányításának csője, a másik a nyugat-európai strukturális válság, a kapitalizmus egy adott szakaszának reprodukciós válsága. Elég, ha a korabeli bécsi kulturát említjük, vagy Oswald Spenglert. A liberalizmus - egy pillanatra úgy tűnt - azonos Magyarországon és Nyugat-Európában, azonos válság tényező, közös bűnbak. Megfigyelhető, hogy

a magyar társadalom sajátosságai, a magyar problémák, a nemzeti kérdések látszólag kívül kerültek a vitaterem falain. Valójában azonban az európai eszmerendszerek megidézése, parttalan fogalmak és értéktartalmak használata éppen a magyar társadalom bajaira szert kereső értelmiség eszköze és módszere - állásponttól függetlenül.

A két pólus - a konzervativizmus és a szocializmus - egyaránt a kapitalizmust utasította el - és így a liberalizmus ellen szólalt fel mindkét előadó. A liberalizmus esélye nagyon kevés volt arra, hogy túlélje ellenfelei érvelését. Gratz jócskán módosított is a liberalizmus fogalmán. Gratz egyáltalán nem vállalhatta a szabadelvűséget, elfogadhatatlan lett volna éppen az ő számára - hiába kérte ezt számon tőle Hegedüs Lóránt. Ezen öndefiníciós képtelenségnek történelmi szükségességét akkor érthetjük meg, ha majd megvizsgáljuk a magyar szabadelvűség történeti politikai jelentését.

2. Tízennyolc év múlva

Gratz Gusztáv még egyszer visszatér erre a vitára. A liberalizmus - állapítja meg - a vita óta egyre inkább háttérbe szorult. Ennek okai egyrészt megegyeznek a háború előttivel, másfelől a háború és a különböző politikai mozgalmak megjelenésében találhatók.

Gratz megismétli álláspontját, hogy a liberalizmus lényegében osztályok feletti. Mint politikai berendezkedés, ön-maga ellen dolgozik, amennyiben meg kellene engednie a liberalizmust tagadó pártok és politikai mozgalmak fellépését is - teszi hozzá.

Gratz "megvédelmezi" a liberalizmust azok ellen, akik a liberalizmus államellenességét hangoztatják. A liberalizmus konstruktív erő, csak az elfajzott "szabadgondolkodók" irták zászlaikra az állam destrukcióját. Gratz tehát több mint tíz évvel a vita után, pár évvel a magyar tragédiák után, a liberalizmus államcentrikusságát hangoztatja. Pedig jól tudja, a hadigazdaság gazdasági szabályozásai, az állami közellátási politika messze esik a liberalizmustól, még az ő általa hirdettől is. Bizik abban, hogy a gazdasági beavatkozásnak véget

vet az ésszerűség és belátás.

Gratz a liberalizmust kiegészíti az organikus társadalomfilozófiával. A liberális felfogás - írja - "a társadalmat szerves alakulatnak tekinti, mely önálló életet él, és a maga saját végelemzésükben minden emberi akaratbefolyástól független törvényei szerint keletkezik, fejlődik és alakul át ..."¹⁷

Az ellentmondások tovább halmozódnak, mivel Gratz - a kárcsak 1904-ben - végülis liberális politika alatt szociális politikát ért, azaz állami beavatkozást a liberális elvek nevében.¹⁸

A vita tanulságait nagyon nehéz összefoglalni. Kimutatható mindenestre, hogy a liberalizmust eredeti - most egyelőre ne kérdezzünk rá, melyik az eredeti - értelemben senki nem vállalja. Az a liberalizmus, ami a vitát túlélte, és az exposéban is kifejezésre került, az állami beavatkozás egyik megfogalmazása, csak halvány nyomaiban emlékeztet a liberalizmusra.

Ugyanakkor a liberalizmus más alternatívája nem merül fel - eltekintve Hegedüs Gyulától. Mindenki számára e idén, a kapitalizmus - és Magyarország - válsága a liberalizmust leírta a történelem színpadáról.

A liberalizmus szót használva, írva, többféle értelmezés keveredett - ez a felszólalók többségénél észrevehető -. Liberalizmus tiszta elvei - Gratz - liberalizmus gazdaságelmélete, liberalizmus politikai berendezkedése - mindez ellentmondások és történelmi relativizmusok között nyert megfogalmazást. A pontatlanság az eszmei - mondjuk ki - ideológiai fogalom kezelésnek az eredménye. Mivel a politikai azonosság megteremtése volt a tét, az egész vita az eszmék vitáját idézi, kar tudományos elemzést várni tőle. Eerre egyedül Leopold Gusztáv vállalkozott, ki is lógott a felszólalók sorából.

Elhangzott többször a bűvös fogalom, szabadelvűség. A következőkben azt vizsgáljuk meg, a háború utáni történelmi irodalom hogyan látja a liberalizmus magyarországi hely-

zetét, hogyan értékeli a szabadelvű korszakot?

II. RÉSZ

1. A liberalizmus történelmi vétkei, Szegfű Gyula a liberalizmus magyarországi történetéről

Mi is a szabadelvűség? A kérdésre több nemzedék kívánt választ adni, történelmi korszakok tragédiákkal terhes évei napirenden tartják a válaszáadás időszerűségét. Trianon után, a veszített háború után, a nemzeti-társadalmi sokk állapotában jelenik meg Szegfű máig is nagy hatású monográfiája a Három nemzedék. Könyve vádirat a szabadelvű liberalizmus ellen, ugyanakkor problémafelvetése megköveteli az egész magyar modernizáció lehetőségének újragondolását.

Szegfű a pillanatot alkalmasnak véli a liberalizmus történetének elemzésére, a magyarság utolsó száz éves történetének vizsgálatára. Amíg a Monarchia bukása előtt a háborús állapot kívánta nemzeti egységet sértette volna a liberális illúziók leleplezése, addig "immár mindenki megegyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt..."¹⁹

A politikai alternatívakeresés és igazolás Szegfűt az általa nemzeti-keresztény-germán kultúrának nevezett kultúrkör értékeinek átmentéséhez és Széchenyi programjának újrafelfedezéséhez viszi.

Tévedések és illúziók politikája tehát a liberalizmus magyarországi története? A kérdést Szegfű sokkal árnyaltabban elemzi.

Az első nemzedék - a reformkor nemzedéke - a nemzeti átalakulás nagy feladatát tüzi zászlajára - írja. Nacionális romantika és liberális ortodoxia együtt lép fel e nemzedék ideológiájában. A liberalizmus magyarországi hívei a "művelt és vagyonos" nemesek, a középnemesség többi tagjának liberalizmus-sa szólamokból áll.²⁰

A fiatal köznemesség körében születik a magyar liberalizmus. "Kezdetben nem egyéb, mint néhány vagyonos és művelt fiatalembernek vágyódása az új, modern, a nyugati után, lel-

kes átvétele azon eszméknek, amelyeket a divatos francia és német munkák közölnek velük."²¹ Francia-német eszmrendszer, de tudatos Szembehelyezkedés a multtal - ez jellemzi az első liberális nemzedéket.²² Szalay László, Szemere Bertalan és a többiek utkeresései, a liberalizmus eszmekörét gyakran összekapcsolják a köztársasági-forradalmi eszmékkel, alátámasztva ezzel a politikai közhangulat alakulását. Mert a magyar liberalizmus - vallja Szegfű - elsősorban közhangulat volt, "az érzések szülötte, mely elvekkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, pozitív reformokkal édeskeveset törődött".²³

Ki volt ennek a mozgalomnak bázisa? Szegfű válasza: a vármegyei nemesség. Azért, mert a liberalizmus elveit valló csoport politikai társadalmi befolyása itt, e körben volt a legerősebb. A vármegyei nemesség a liberalizmust saját törekvései, céljai szolgálatába állította és tömegjelenséggé változtatta. Mindenkinek, aki a középnemesség köréből jött, kötelesszén liberálissá kellett lennie, így szólamokká, politikai divattá változott a liberalizmus.

Mielőtt tovább ismertetnénk Szegfű liberalizmus történetét, két kérdést kell tisztázni - szintén a monográfia alapján. Az egyik kérdés, mi a liberalizmus tartalma Szegfű szerint, a másik, mit keres a középnemesség a liberalizmus eszmekörének vonzásában?

A szó - írja - semmit sem magyaráz. "A liberalizmust, mint a szellemtörténet egy mozgalmát, már nehezebb, sőt szinte lehetetlen definiálni."²⁴ Többféle tanításból tevődik össze; a racionalizmus, a természetjog, a Rousseau-i ideológia mind-mind forrása. Egyfajta eszmei "idearendszer" párosul egyfajta politikai gyakorlattal, olyan gyakorlattal, amelyet a francia társadalom Bourbon restaurációjának idejében az értelmiség a királyi abszolútizmussal szembeszegez. A liberalizmus tehát a forradalmi korszak utáni politikai program és a forradalom előtt keletkezett eszmei rendszer összetételéből származik.

Szegfű nagyon pontosan körülhatárolja a liberális politika és eszmrendszer herdező csoportját.

"... a liberalizmus az értelmi osztályok mozgalma, azon tiers étatnak szülötte, amely 1789-ben felemelvén fejét a forradalmi terror alatt elbukott".²⁵ A forradalom szélsőségességét levetve az ész és a jog uralmát kívánta megvalósítani, az angoltól kölcsönvett parlamentális forma, választójog, szabad kereskedelem és egyéni szabadság biztosításával.²⁶ Rendszerbe foglalták a szabadságjogok csoportját, egyéni-társadalmi-politikai szabadságok csoportját alkotva meg. A liberalizmus elvei Európában hódító utra indultak, a liberális értékek minden emberi haladás szimbólumává lettek.

"Az egyéni, társadalmi és politikai szabadságnak a liberalizmustól hirdetett követelményei átmentek azóta mindennemű demokráciába, úgy a konzervatív államfelfogásba, mint a szocialistába is, amennyiben ez őszintén ragaszkodik a demokrata alapokhoz, amelyeket vall. A liberális elmélet tehát a gondolkodás történetében haladás volt, ezt elismerve azonban ki kell mondanunk, hogy a gyakorlati politikában a beléje helyezett reményeknek nem felelt meg."²⁷ - összegezi Szegfű a liberalizmus európai történetét.

Liberalizmus és harmadik rend Szegfű szerint történetileg összekapcsolódó jelenségek. Éppen ezért megvizsgálja a magyar társadalom történetét is, keresi azt az osztályt, aki a "tiers etat" helyébe lépett.

A francia középosztályt a történelmi múlt közössége, vagyoni függetlensége, műveltségi egysége, öntudatos szelleme jellemzi.²⁸ Az osztály tagjainak vannak közös értékei, közös társadalmi reformelképzelései, törekvései.

Magyarországon a nyugati államokhoz viszonyítva a polgári osztályt elmaradott állapotban találhatjuk - mondja Szegfű. Számban, vagyoni erőben csekély, és idegen etnikumu. A magyar társadalom gazdasága sem segíti elő az ipar, a gazdagság kibontakozását, mivel jórészt őstermeléssel foglalkoznak a Duna-Tisza tájon. Az értelmiség sincs jobb állapotban. Az értelmiségi osztály nagyrészt állami hivatalnok, a polgári értelmiség kisebbségben van.

A gyenge polgárság, az erőtlén polgári osztály nem ké-

pes a történelmi átalakulás élére állni, így ennek feladata a nemesség vállaira nehezedik. Magyarországon Európához viszonyítva nagy számu nemesség él. Nagy számuk oka a rendi kiváltságok védelme, az, hogy a nemesség saját pozíciójának őrzése miatt kénytelen volt utat nyitni mindenkinek, aki státuszában, pozíciójában fenyegette volna öröklött jogait.

A nemesség osztálya belső tagozódása szerint nagyon éles csoportokra szakadt. Elszegényedett nemesek, földbirtokos nemesek különböző rétegei találhatók meg itt. Csoportjaik különböző társadalmi elhelyezkedése különböző politikai erőkhöz sodorta őket. Szegfü szerint a bocskoros nemesség, mint a rendi kiváltságok legféltékenyebb szószólója, a bécsi kormánypolitika eszközszerepét játszotta, a nagybirtokos középnemesség viszont a haladás, a reform élére kényszerült állni. "... a nyugati ideák csak azon társadalmi rétegben találtak termékeny talajra, melynek tagjai átlag ezer hold földnek voltak urai" - írja.²⁹

Ez a csoport tartotta kezében a vármegyei közéletet, ez a csoport rendelkezett a követválasztások, a tisztujítások alkalmával, egyszóval ez a réteg politizált. Szűkkörű és éles rivalizálást folytató réteg, amelynek célja a bocskoros nemesség nagyobb tömegeinek megnyerése.

"Vagyoni és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, emellett magyar származás és magyar nemzeti érzés egyetlen egy néposztályban volt tehát található hazánkban, s ez a középnemesség, a nagyobb birtokkal rendelkező vidéki közép-nemesség. A tiers etat szerepét a viszonyok nyomása alatt ennek a néposztálynak kellett, akarva nem akarva, előbb-utóbb átvennie."³⁰

A történelmi kényszer eldöntötte a liberalizmus magyarországi sorsát, meghatározta magyarországi szerepét. A vármegyei nemesség a nyugati ideákat céljai - saját vezető szerepének megőrzése és a bocskoros nemesség megnyerése - érdekében állította. Így a magyar liberalizmus a nyugati liberalizmus formáit vette át, nem pedig tartalmát.³¹ Ez az átvétel egy új elemmel "gazdagította" a liberális eszmrendszert. A francia -

filozófiai, politikai - liberalizmus "nem volt alávetve nemzeti korlátoknak"³² - érvel Szegfű. A liberalizmus magyarországi története során a nemzeti eszmét felvette, beiktatta programjába, a nemzeti állam követelése kohéziós szerepet kapott eszmarendszerében.³³ Ezért vált a nemzetállam jelszava a magyar nemzetállam jelszavává, a választójog magyar nemzeti joggá, az ész állama nemzeti állammá. A magyar liberalizmus tragédiákhoz vezető törése a magyar liberális csoport társadalmi helyzetében gyökeredzik. A magyar nemesség privilégiuma és kiváltsága foszlott volna semmivé a liberalizmus következetes megvalósításakor, és a liberális csoport - amely kisebbséget alkotott a nemességen belül - elvesztette volna befolyását. Tul nagy lett volna az áldozat, erre a magyar liberálisok nem kényszeríthetők. Így győzött a liberalizmus és nemzetiségi elv között az utóbbi.

A liberalizmus a nemzeti elv védelmében kényszerhez nyul, a törvényhozási elvek a liberalizmus megsértéséhez vezetnek, a liberális politika felszámolja - történelmi kényszerpályája miatt - önmagát.³⁴

E kényszer a második nemzedék alatt jelenik meg legtisztábban. A sebet, amit a nemzet 1849. után kapott, sohasem tudja begyógyítani a történelem - mondja Szegfű. Az első liberális nemzedék képviselői emigrációban, börtönben, politikai-közéleti szerepüktől megfosztva, örökre kikapcsolódtak a nemzeti közéletből.

A második nemzedék nagy alakjainak pályakezdése jóval 1867 előtte nyulik vissza, de eszmrendszerük nem a 48 előtti liberalizmusból táplálkozik. A liberalizmus és nemzeti eszme összeegyeztethetlenségének konzekvenciáját; új megoldásokat, új politikai értékeket keresve; levonja Kossuth és Eötvös. Ezzel mindketten kívülrekedtek a második liberális nemzedéken, de ugyanugy kívülrekedt Deák, Szalay és Teleki is. Így a második nemzedék új elveket, új politikai konstrukciót képviselt a nemzeti szabadelvűség történetében.

A liberális világnézet nem politikai tényező Magyarországon. Az ellenzék és kormánypárt egyaránt szabadelvű-libe-

rális elveket vall - írja Szegfű.³⁵ A kezdet kezdetén a liberális gazdaságpolitika laissez faire elképzelése, a vallás és közoktatás rendezésének alapelvei úgy tüntetik fel a második nemzedéket, mint amely valóban komolyan akarja a liberalizmust. A második nemzedék azonban ezzel elindította a magyar nemzeti összeomlást, mert teret nyitott az idegen etnikumon alapuló kapitalizálódásnak.

A liberalizmus - ami nemzeti politikaként sohasem nyert gyökeret - 1867 után elsekélyesedik, szűklátókörű osztályok nacionalizmusának szolgálatába szegődik.

A középosztály, amelynek politikai felkészületlensége csak a politikai érzület számára nyújt lehetőséget és teret; jelszóként, nacionális érzületeinek kifejezéseként igényli és kezeli a szabadelvűséget. A liberalizmus sorsa - vallja következetesen Szegfű - a magyar középosztály történelmi sorsához kötődött.

A végkifejlet felé haladó Magyarországon a liberalizmus kötelező szólam már, semmi több. Szegfű diagnózisa ezt állapítja meg. De még ez a szólamokká degradált liberalizmus is képessé vált megakadályozni a magyarság problémáinak tudatosítását, felvetését. Közjogi alkotmányos jogelvek alatt a legdurvább politikai viszályok folytak, és senki nem látta, hova vezet mindez. A nemzet a liberális szabadelvűség egyeduralkodása miatt hamis fogalmakban gondolta végig történelmi és politikai lehetőségeit, liberális és alkotmányos teóriákban gondolkodva kifejlesztette a Leviathan nagyságu államot és államcentrikus politikát.³⁶

Szegfű azt bizonyítja, hogy a liberalizmus a nemzeti elv mellett magyarországi története során egy másik elvvel is - tőle idegen elvvel - bővült, az államcentrikussággal. Az állam a nemzeti eszme mentén nyer teret, magyar állam és nemzet összefonórnak a politikai érzületek szintjén. Ez a harmadik nemzedék ideje, a harmadik nemzedék kora. Az állam és nemzet összefonódása egyre végzetesebben taszítja a nemzetet a háboruba, az uralmi érdekek, idegen érdekek szolgálatába.

Történelmi ideológiákat mindig nehéz elemzésnek alávetni. Szegfű könyvében a történész az ideológus elképzeléseinek van alárendelve. Természetesen társadalomtörténete nem ilyen egyszerű és szimpla, mint amilyenre az ismertetés kerekítette. Kétségtelen - Szegfű szerint - a liberalizmus bűnössége a magyar társadalom tévutjában, történeti utvesztésében. A történetíró emellett jól látja a kényszerpályák szerepét, az utvesztés történelmi kényszerfeltételeit is. Az elmarasztalás inkább a konzervatív ideológus szájába illik, mint a történet-szébe.

A konzervatív álláspont sem szükségképpen alapozza meg az értékkritériumok alapján született bűnösségi döntést. Choncha Győző Szegfű könyvének recenziójában merőben másként fogja fel a liberalizmus magyarországi történetét, általában a magyar modernizáció történetét.

Liberalizmus - írja elválaszthatatlan a konzervativizmustól. Nem a történész, hanem a közvélemény felfogását tükrözi az a nézet, amely szerint a liberalizmus a változás, a konzervativizmus, a hagyományörzés ideológiája és politikája. Mindkét elv értelmét a társadalom egészének vizsgálatában kell keresni, a társadalom és állam törvényszerűségeinek ábrázolásánál elszakítva használhatatlan magyarázó erők.³⁷

Mindemellett a történelmi korszakokban a két elv nagyon is eltérő szükségletekre adhat választ. Choncha szerint pl. Széchenyi idejében az egyéni kibontakozásnak kellett utat és teret nyitni, a 70-80-as években a szövetkezés, a kooperáció gondolata állott a történelmi mozgások szükségszerűségének élén.

Nincs továbbá éles különbség liberalizmus és konzervativizmus között, hiszen a liberális elv is konzervatívvá válhat, amennyiben a fennálló állapotokhoz ragaszkodik. Természetesen Choncha sem feledí a maga értékválasztásait, hiszen a folytatásban azt írja, a konzervatív elv is lehet haladó, amennyiben a változtatáshoz, az újat akaráshoz kötődik. Viszont - teszi hozzá - csak az a konzervativizmus a történelmileg elismerésre méltó, amely nem köti guzsba az egyének jogait, de így nem válik reakcióssá. maradvá.

Mielőtt Choncha konzervatív reformizmusát végiglemezni, visszatérünk Szegfű bíráló érveire. Choncha úgy látja - Szegfűvel ellentétben -, hogy ősi-nemzeti termék a liberalizmus, nem pedig nyugati import.³⁸ A nemzetnek a bécsi abszolútizmussal szembeni ellenállásából született a liberalizmus.

Szegfű hibája az, hogy nem látja a liberális és konzervatív elv komplementer viszonyát, így a liberalizmus bűneként rója fel mindazt, ami a társadalmi kényszereknek köszönhető, és ami a liberális elveket az állagőrzés, maradiság felé vitte. Ezek egyértelműen a konzervatív elv rovására írhatók, a nemzeti eszmekör előtérbe kerülése, az állami kényszerek beemelése, a liberalizmus helyett a konzervativizmus bűnei.³⁹

Choncha ellenérvei abban foglalhatóak össze, hogy szerint a magyar liberalizmustól nem idegen a konzervativizmus! Sőt - írja - az állam vonatkozásában a konzervatív elv - természeténél fogva - uralkodik a liberalizmus felett.

A 67-es nemzedékről állítja: "... azt is lehetne állítani, hogy igazában véve nem is volt liberális, hanem tulnyomó részben konzervatív, úgy a gazdasági, a szellemi, mint a nemzetiségi élet terén...."⁴⁰

A konzervativizmus - Choncha állítása szerint - az emberi természet kollektív, közösségi mozzanatában rejlik és a liberális nemzedékek olyan nagy alakjainál is jelentkezik, mint pl. Deák, amennyiben ő is az állami, nemzeti, társadalmi egység értékét képviseli.

Choncha a szabadelvű pártról is azt állítja, hogy az konzervatív, amennyiben a külpolitikai alapelveknek alárendelte a magyar alkotmányosságot.⁴¹

Nem említettük, de most feltétlenül szólnunk kell róla, hogy Szegfű a liberalizmus ellen alternatívájának Széchenyi programját tekintette. Choncha Szegfű szemére veti mindezt, szerint Széchenyi politikai-társadalmi reformprogramja nem választható le a liberalizmus történetéről. Mi az igazság ebben a kérdésben? A válasz messze a magyar liberalizmus kezdeteire vezet el bennünket. Mielőtt mindezzel foglalkoznánk,

két szerző két munkáját kell megemlítenünk. Az egyik mű Gratz Gusztáv műve a Dualizmus kora, a másik Balla Antal Liberalizmus története.

2. Gratz Gusztáv a dualizmus történetéről

A könyv nem szellemtörténet - hanem politikai eseménytörténet. A könyv arra a kérdésre is ad választ, mi a liberális politika esélye Magyarországon, és a liberalizmus milyen szerepet játszik a politikai pártalakulások történetében, a parlamenti viták érvelésszerűségében?

A pártalakulások iránya a közjogi kérdés tengelye - írja Gratz. Nem világnézeti, politikai eszmék alakították ki a politikai csoportokat, hanem a hagyományos közjogi eszmerendszer.

Magyarországon is jelentkeznek azok a politikai szabadságjogok monopóliuma körül harcot vívó csoportosulások, amelyek a nyugati országokban a konzervativizmus-liberalizmus vonalát meghúzták, de Magyarországon a politikai szabadságküzdelmek összefonódnak nemzeti és közjogi kérdésekkel, így tisztán a polgári szabadságjogok kérdésében elfoglalt álláspont sohasem került be a politikai polarizáció tengelyébe.⁴²

Nem volt erős polgárság, a szabadságküzdelem önkéntes joglemondással kezdődött. Felemás módon továbbra is fennmaradt a volt vezető osztály meghatározó szerepe. E helyzet következményének tudja be Gratz a közvélemény gyenge érdeklődését a szabadság- és politikai jogok iránt. A kiegyezés után ebben az irányban egyetlen egy kivétel akadt: a konzervatív párt, és csoportja.

"A kiegyezés utáni időkben a kis konzervatív csoport kivételével jóformán mindenki liberálisnak mondta magát: a Deák párt, a szélsőbal és a nemzetiségiek egyaránt. A vezető államférfiak legtöbbször tényleg szabadelvű elveket vallott, de a liberalizmus híveinek mondták magukat olyanok is, kik bensőleg távol álltak tőle. Attól, hogy a szabadelvű és nem szabadelvű elemek között valamilyen határozott választóvonal vonassék, különben is mindenki fázott."⁴³

Érdekes megvizsgálni, vajon miért nem lépett túl a ma-

gyar politika ezen a sajátos szerkezeten.

Az első lehetőség a szabadelvű párt megalakulása előtti időben adódott. A Deák párt és a Balközép egyesülése a pénzügyi nehézségek megakadályozása miatt következett be, nem pedig a "pártoknak bizonyos politikai alapfelfogások szerint való csoportosulása" mozgatta az eseményeket. Az uralmi kontinuitás taktikája párosult Tisza Kálmán realpolitikájával, a napi ügyek elvek feletti elsőbbségét hirdető politikával.⁴⁴

A liberalizmus korabeli nagy alakja - Szilágyi Dezső - aki maga is kisebb-nagyobb liberális csoportosulások vezetője, sohasem képes önmaga árnyékát átlépni és a liberális politikai pártot megalakítani. Személyes politikai habitusa - a feltétlen kormányhűség - és politikai karrierje - képviselőházi elnök - ebben megakadályozza.

A liberális - konzervatív - keresztény pártok - tehát a politikai eszmék szerinti Nyugat-Európa mintájára létrejövő pártalakítás - minden pártfúziónál felmerül és minden pártfúziónál elenyészik. Ennek legfőbb oka az ellenzék és a kormány-párt végső soron egységes platformja.

"Ahhoz, hogy valóban egészséges váltógazdaság keletkezzék a magyar parlamentben, szükséges lett volna, hogy valamilyen, a néplelkeket megmozgató kérdésben ellentét támadjon a két szembenálló párt között. De hogyan keletkezhett volna ilyen ellentét, amikor Tisza Kálmán és a többség a politikai élet zavartalanságának biztosítása, a mérsékelt ellenzék pedig belső egyenetlenségének leplezése érdekében minden elvi utat gondosan került? Ilyen elvi összecsapások híján a két párt versengése nem érdekelte a választókat, akik a választásról, választásra elfordultak a mérsékelt ellenzék felől."⁴⁵ A magyar parlamenti szabadelvűség és az ellenzék néha szabadon sodródó csoportjai egyetlen egy delegban értettek egyet - Gratz szerint - a magyar liberális állam védelmében.⁴⁶ A magyar liberalizmus bálványja az állam - írja Gratz.

Gratz jól látja a magyar liberalizmus tragédiájának politikai vetületét, a szabadelvű ideológia politikai funkcióját. A liberális doktrína taktikai döntések sorozatát támaszt-

ja alá, szerepe ebben van és ez nem is kevés.

3. Balla Antal liberalizmus története

A könyv vállalkozása alig kivitelezhető. A szerző az egész nyugat-európai liberalizmus történetét szeretné bemutatni, igyekszik feltárni a magyar liberalizmus történetének főbb csomópontjait is.

Mit nevez Balla liberalizmusnak? Liberalizmus számára az individualizmus, a politikai és gazdasági szervező elvek egyénre koncentrált értékrendszere.⁴⁷ Balla liberalizmus értelmezése definíciója mellett a könyv tartalmából derül ki igazán. Balla tulajdonképpen az egész XVIII-XIX. sz. történelmi jelenségegyüttesét besorolja a liberalizmus fogalmába. Grotius, Descartes, az angol és francia filozófia, közgazdaságtan szellemi értékei mellett a liberalizmus megjelenik az állami intézményekben, jogrendszerekben, politikai pártokban, és parlamenti eseményekben. Ugy véljük, Balla az egész modernizációs folyamatot, a kapitalizmus egész történelmét azonosítja a liberalizmus fogalmával. Mivel az individualizmus azonos a liberalizmussal, minden individualizmus felé hajló jelenség ide tartozik.

Balla könyvében - homályosan - jelentkezik a nyugat-európai liberalizmus belső ellentmondása, a gazdasági és politikai liberalizmus közötti ellentmondás. A gazdasági szabadelvűség - mondja - a politika síkján elvezethet a hatalmi intézmények bukásához, mivel a szabadelvű választójogi reformok a parlamentbe hozták azokat a politikai erőket, amelyek nem fogadják el a társadalom adott rendjét.

A liberalizmus ezen ellentmondása miatt nem tudta programját teljesíteni, ígéretét beváltani. Balla a liberalizmus jövőjét csak megreformált alakban tudná elképzelni, a reform alapját az amerikai minta képezhetné.

A rövid európai történelmi ismertető után nézzük mit mond a magyarországi liberalizmus történetéről.⁴⁸

A magyar társadalom történetében megtalálhatóak azok az

ősi intézmények, amelyek a liberális kibontakozást képviselik. A kijelentés alapját az a képzelt történelmi párhuzam képezi, amely az angol és a magyar történelem között fut. Az Aranybulla és a Magna Charta, a szokás szentesítette alkotmány bizonyítja Balla szerint, hogy a magyar társadalom éppolyan alkalmas lett volna a liberalizmus kibontakoztatására, mint az angol.

Mégis miért nem alakult ki Magyarországon a modern individualizmus? Azért - válaszol Balla -, mert hiányzott a polgári osztály.⁴⁹ "A szabadelvűség tisztán polgári ideológia, s azok az arisztokraták és nemések, akik hiveivé szegődtek, a saját érdekeik ellen vétettek" - vallja Balla.⁵⁰

Mégis a Martinovics-féle összeesküvés a nyugati forrongások és lázongások eszméivel telített. A mozgalom legkiemelkedőbb alakja - Hajnóczy József - Locke tanításait hirdette.

Széchenyi legnagyobb hibájául rója fel, hogy az leképezi a nyugat-európai liberalizmus ellentmondását, nem talál kiutat a politikai és gazdasági liberalizmus szakadékából.

"Gondolattrendszerében a legnagyobb következetlenség az, hogy elfogadja azt az etikai bázist, amelyen az angol szabadelvűség összes járulékaival: a klasszikus parlamentarizmussal együtt felépült, de ugyanakkor visszaretten a politikai jogok mérsékelt kiterjesztésétől is. Kiáltó ellentmondás. A gazdasági szabadelvűség a politikaitól elválaszthatatlan, egyik logikusan kiegészíti a másikat. Ipart, kereskedelmet, földművelést teremteni szabad társadalmi kooperációval, elnyomott, politikai jogokból kizárt tömegekkel, méghozzá nemzeti önállóság nélkül, képtelenség."⁵¹

Igy - itéli meg Széchenyit - szélső liberalista elveket vall a gazdaságban, de konzervatív tételeket hangoztat a politikában.

Kossuth pályafutásából Balla a kapitalista rend aprólékos szervezési elveit valló embert emeli ki.⁵² Kossuth realizmusát dicséri - ami a kor közgondolkodásától némileg eltér.

Balla a Dualizmus korát igazában véve nem tudja leírni.

Az világos számára, hogy a reformkor nagy hagyományai, a szabadelvűség aktivitásának eredményei, a kiegyezés után leépülnek, megszűnnek hatni. Balla véleménye szerint a dualizmus korának liberalizmusa fűgefalevél a konzervatív politika eltakarása érdekében. A liberalizmus csak álruha, szólásokból felépített látszat a nyílt, osztályuralmi politika tagadása érdekében.

A szabadelvű korszak liberalizmusa törést szenvedett az etatizmus gyakorlatán is - mondja Balla. Álautonómia a megyéknek, és minden elnyomó centralizmus demokrácia helyett - ide süllyed a liberalizmus.

A liberalizmus csődje a gazdasági életben is megmutatkozott. Hitbizomány, kötött földbirtok, az állami etatizmus gazdasági megnyilvánulása - iparpártolás címén - jól jelzik mindezt. A gazdasági beavatkozások okaként Balla a politikai taktikát említi, az államtól függő egzisztenciák elhelyezésének szükségességét az állami beavatkozás által teremtett hivatatokban.

A polgári osztály - amely emlékezzünk - a liberalizmus hordozója Nyugat-Európában - az állam "rabszolgájává" vált.⁵³

Nemcsak a polgári osztály, a társadalom szinte minden tagja szorosan kötődött az államhoz. Kialakult a közgondolkodásban az a vélemény, hogy minden feladat - oktatás, gyermeknevelés, hitélet, gazdálkodás - állami feladat. Ez a szabadelvű korszak egyik legnagyobb eredménye.

Balla az individualizmus értékeinek továbbfejlesztésében látja azt a megoldást, ami az etatizmus minden formájának leküzdésében sikerre vezethet.

4. Összefoglalás

A liberalizmus probléma bevezetéseként olyan korszak elemzéseit választottuk kiindulópontul, amelyben a liberalizmus sorsa, tragédiája, jövője és múltja eleven, mindennapos kérdés.

Amennyiben szigorú logikai szabályok szerint illeszte-

nénk össze a liberalizmus fogalmát, legelőször a - már említett - fogalmi sokszínűséggel találkozunk. Liberalizmus, szabadelvűség, ideológia és politikai gyakorlat, kapitalizmus és állami beruházáspolitikai egyaránt otthonra találnak e szó jelentésében. Ezért nem is lehet egy szigorú liberalizmus fogalmat konstruálni, amit pontosítani lehet, e szóhasználat sokféleségének egy-egy jelentésárnyalata.

1. Mindenki liberális, aki a modernizáció - látjuk különböző - útját választotta. Szegfű Gyula szerint Széchenyi kivétel, de állításának igazságát még meg fogjuk vizsgálni.

2. Liberalizmus az a társadalmi-politikai gondolkodás, amit a szerzők szerint pl. Eötvös, Szalay, Kossuth képviselnek, és liberális az a politika, amit 1867 után Tisza Kálmán és a többi vezető politikus csinál.

3. Ez azt is jelenti, a kor szóhasználatában az állami beavatkozás, az állam gazdasági tevékenysége megengedett és bevett sajátosság volt. Amennyiben pl. a szabadelvűséget összehasonlítjuk a nyugat-európai liberalizmus történeti sajátosságaival, az állami beavatkozás gondolata merőben új, úgy is mondhatnánk, kelet-közép-európai többlet.

4. Viszonylag pontosan vázolták fel szerzőink a nyugat-európai liberalizmus arcképét. A középosztály-probléma, a polgári értékek integrációs szerepe és a liberalizmus jeleniségének összefüggéseiről mondtak elfogadhatóak.

5. Lényeges megállapításoknak tartjuk mindazokat a kijelentéseket, amelyeket a magyar politika szerkezetéről Balla és Szegfű elmondtak. Ideológiai és politika inkongruenciája már-már tragikomikussá fajul a politikai világban. A politikai pártalakulások "közjogi" választóvonalai ugyanakkor lehetőséget ad mindazoknak a politikai csoportoknak, amelyek a politikai szerveződés keretein kívül jönnek létre az új, a tradícióktól mentes fellépésre. E lehetőség Janus arcú, mivel a bekapcsolódásra a tradicionális politikai képviselőlet világába éppen a választóvonal miatt semmi esély sincs.

6. A szabadelvűség kritikája két oldalról - többek kö-

zött - különösen éles. Az egyik a konzervativizmus - Geőcze Sárolda - a másik a bontakozó polgári liberalizmus. Gratz Gusztáv ennek az iránynak csak egyik képviselője. Kortársai között sokkal nagyobb formátumu "elszánt liberálisok" vannak, elég csak Jászira utalni. A századforduló utáni évekre gondolva a szabadelvű irányzat is belső politikai-gondolati megújuláson megy át, egy pillanatra találkozik Andrásy Gyula, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, de ez az egységfront nagyon-nagyon törékeny. 1908-ra pedig már csak történelmi eredményei; a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság; maradnak meg belőle. A századforduló válságperiódusának egyik jelentős történelmi jellemzője a magyar polgári középosztály - a tiers etat - jelentkezése.

7. A magyar liberalizmus sorsa a magyar modernizáció szekeréhez kötődik. Hozzátehetnénk, elválaszthatatlanul, de ez merő szójáték lenne. A modernizáció egyik alternatívája - a két világháború között - ugyanis éppen hogy nem a liberalizmus értékei, politikai és gazdaságpolitikai elképzelései alapján valósul meg. Mindenesetre, akár a nyugati, úgy a magyar liberalizmus története sem választható le a tradicionális társadalomszerkezet felbontási folyamatáról. A liberalizmus utvesztői, jellemzői, tévedései, erőnyei és bűnei ebben a folyamatban nyernek értelmezést. Sajátosságai ugyanakkor csak egy alaposan rekonstruált nyugat-európai modernizáció-történet összehasonlító leírásával ragadhatóak meg.

III. RÉSZ

1. A magyar liberalizmus kezdeti lépése, avagy liberális volt-e Széchenyi?

Szegfű Gyula Széchenyiye a liberalizmussal szemben állást foglaló politikus és gondolkodó. Széchenyinek - írja - nincsenek doktréner elvei, miként a liberalizmusnak,⁵⁴ benne a kor liberális politikusai - Beöthy Ákos - az ellenfelet fedezik fel. Széchenyi az "idegen politikai írók" hatásától is távoltartotta magát, elméleti rendszere - szemben a liberalizmussal - a magyar lélekben és talajon gyökeredzik - mondja Szegfű.⁵⁵

Széchenyi nagy réme a magyar parlagon.

"A nagy parlagon, a magyar kopárságon épül fel Széchenyi rendszere. A magyarság parlagi, halhatatlan lélekhez méltatlan állapotban van, ezért kell a változtatás, tehát nem azért, mert az ancien regime már egész Nyugaton helyet adott a modern viszonyoknak, alkotmányos életnek, szabadabb társadalomnak. Széchenyinek a külföld mellékes, ő akkor is felrázta volna nemzetét, ha lábait soha sem teszi ki a hon határain túlra, és az angol, francia műveltség csodáit meg nem pillantja."⁵⁶

Széchenyit erkölcsi indítékok mozgatják - mondta Szegfű. "A nemzeti vétkek ellentéte a nemzeti Erény a cél, amelyet ő szédítő magasságban, a lelki élet erkölcsi régióiban helyez el, sérthetetlen távol a kiindulóponttól, a Nagy Parlagtól."⁵⁷

Az új magyar jövőendő vezető embertipusa a független lelkiületű embertípus. Ezt a Magyar Parlagon nem tudja kitermelni, a magyar jövő viszont az új ember vállán nyugszik.

Szegfű Széchenyit dicséri azért is, hogy az Alkotmányjogi kérdésekben nem dogmákból, bölcséleti megfontolásokból indul ki, hanem azt az utat keresi, ami a magyar parlagonból az Erény felé vezet. Józan politikus - mondja.⁵⁸ Ausztria és Magyarország között a fennálló viszonyok változatlanágát hirdeti. Nem tulzunk, amikor azt állitjuk, Szegfűt saját politikai meggyőződése is vezeti Széchenyi portréjának megrajzolásában.

Összefoglalásul Szegfű nyomatékosan hangsulyozza "Hogy nem liberális, az ... kétséget nem szenvedhet. A tizenkilencedik század első felében divatos alapelvek többségét Széchenyi egyenesen tagadta. Így pl. a forradalom szükségyszerűségét és jogosságát"⁵⁹ Mindemelllett Szegfű Széchenyit úgy tünteti fel, mint aki a kapitalizmus pauperizációjának láttán a kor liberális államainak - Anglia - többségét is kritika alá veti. "... még a szabad Angliától is csömört kap, midőn észreveszi, miként öli ki ott az anyagi jólét, a gazdagság utáni hajsza az emberekből az erkölcsiséget, és szegi szárnyát a magasabb vágyaknak."⁶⁰

Szegfű nagyon halványan utal arra, hogy Széchenyi a Nyugat követésekor annak gazdasági és nem politikai intézményeinek átvételére gondol.⁶¹

Mindezek mellett Szegfű a reformkonzervativizmus őst véli Széchenyiben megtalálni. Azt az őst, akitől elfordult a magyar fejlődés. Szegfű szerint ebben az elfordulásban rejtőzik a magyar történelem összes zsákutcája.

Igaza van-e Szegfűnek? Láttuk, már Choncha - enyhén szólva - fenntartásokkal fogadta Szegfű érveit. Széchenyi műveit megvizsgálva árnyaltabb, sokoldalubb kép rajzolható meg annál, mint amit Szegfű felvázolt.

Széchenyi reformprogramjának alapjaként említhetjük - a feltételes módot a nem-szisztematikus és nem-absztrakt gondolkodásmódja miatt használjuk - az antropológiai értékeket. Ezek az értékek kétségtől a nyugat-európai racionalis filozófiai gondolkodásból származtak, azonban mégsem állnak össze eredeti filozófiai koncepcióvá, egyszerűen beilleszkednek Széchenyi politikai-gazdasági programjába.

"A legállatibb ember sem maradhat többé veszteg, ha egyszer tisztán látja át és ismeri el nyomorult álláspontját. ... A tökéletesbet szomjuhozó vágy, mely lelünk legfőbb tulajdona, ... ezen előrehaladási nemes ösztönnek, mely talán egyedül emel minket felül minden állaton. ... Ezen ösztönnek józan irányzata, amely semmi egyéb, mint a szép, jó, igaz, való, nemes, és dicsőnek mindenütti és mindenkori szorgos keresése - határozza el a nemzetnek alacsony, vagy magas létét."⁶²

A nemzet életének a természeti törvényekkel összhangban kell megszerveződnie, ennek eszköze a tudás, emberi kifejezője az ész. A tökéletesen kiművelt emberfők sokasága emeli a nemzetet a többi fölé,⁶³ ez ad lehetőséget a felemelkedésre. A nemzet felemelkedésének alapja az egyén racionalis felépítése, az ész uralma.⁶⁴ Ez képezi az emberi boldogság alapját is.

Az ember ésszerű életének mozgatórugója a haszon.⁶⁵

Nincs ennél emberhez méltóbb és nemesebb ösztön. A haszon a polgári érintkezés alapja, az egyetértés és egyesülés legbiztosabb összetartó ereje.⁶⁶

Az ész, a haszonvágy, a mesterségüzéssel és a munkával áll szoros kapcsolatban. "Munka, munka, a nemzeti gazdaság talpköve. Így áll elő sok, dicséretes hévvel Say, Ricardo, Malthus, Sismondi, neveire támogatva. Holott nem a munka, hanem a jól elrendelt munka, szóval az ész a nemzeti gazdaság talpköve."⁶⁷

Szorgalmasan, mindenkinek mesterséget kell üznie, a polgári erénynek - Széchenyi mindig polgári erényt említ - ezek az alapjai. "Mindennapi munka, s gyakorlás által megnyírt vihet végbe az ember, s milly tökéletességre emelheti természeti tulajdonit, sőt még azokat is, amelyekhez legkisebb ügyességgel se látszik birni..."⁶⁸ - írja.

A polgári erények, a gazdagság, szorgosság, a közjót szolgálják. Az ország közértelmét, boldogságát, értelmi súlyát a polgári erények gyakorlása adja meg.⁶⁹

Az antropológiai filozófiai gondolatok Széchenyinél a reformelképzelések, politikai viták szolgálatába szegődnek. Így játsza ki a Kelet Népében az ész parancsait Kossuth - a sziv szerint politizáló - ellenében.⁷⁰ Mindettől elvonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy Széchenyi gondolatvilága nem mentes - mint ahogy Szegfű állítja - a liberalizmus nyugat-európai eszmrendszerétől. Nemcsak a név szerinti hivatkozások, de a gondolatok is, egyértelműen a XVII-XVIII. sz. filozófiájának hatásáról tanuskodnak, Széchenyi még a Hitel szükségességét is így indokolja:

"Montesquieu, Smidt, Yung, Franklin, Williem Penner, Rascoe megerősít abban, hogy a természet szerinti ösztön szerint való a hitel felállítása, a feudális bilincsek kettétörése, a haza minden lakosinak legnagyobb szorgalomra, s eképp legbizonyosabb boldogságra ébredése."⁷¹

Nem mentes Széchenyi az utilitarizmustól sem. Sőt a haszon egyértelműen nyeregéget ért.

Széchenyi realista - és ebben Szegfűnek igaza van. Nem említi azonban, hogy Széchenyi többször is méltatja Bacon induktív logikáját, rendszerében előkelő helyet juttatva ezzel az empirizmus módszertanának. Az induktív módszer - mondja - a természet kulosa.⁷² A módszer jobban megfelel az emberi természetnek, mint az analitika, világosan, egyértelműen fogalmazza meg az okokat. E módszertannal kell megérteni Magyarországot is - mondja Széchenyi.⁷³

A Kelet Népében az induktív módszert egyenesen Prometheusz tettehez hasonlítja.⁷⁴

Az antropológiai filozófiai rendszer felvillantása mellett a liberalizmus hatásáról tanuskodik Széchenyi politikai reformelképzelése - minden hireszteléssel ellentétben - és gazdasági elemzése is.

Az ész szavával kell kormányozni - szegezi Kossuthnak érveit méltánytalanul.⁷⁵ Az induktív alapon, és a haszonelvűség alapján megszerkesztett törvények azok, amelyek biztosítják a polgári szabadságot. Törvénynek alárendelt végrehajtóhatalom, az önkény felszámolása, mivel az önkény - nem természet szerint való állapot.⁷⁶ A polgári intézmények reformjának el kell jutni a konszenzusig, a képviseleti rendszer bevezetéséig. A helyreállított természeti rend politikai létrejuttatja a parasztságot, a nemzet eddig leginkább kitaszított részét.⁷⁷

Széchenyi egészen a szabad választások követeléséig elmegy. "Hunnia minden lakosinak polgári létet adni! Im ez ... amit hasznunkra nézve nemcsak idő előttinek, sőt szinte már időutáninak tartok."⁷⁸

A reformok útján tehát a természeti törvények megvalósulásának követelménye és a törvény előtti egyenlőség - a minden ember egyenlő elv alapján - vezeti Széchenyit. A törvényeknek azonban a magánélet - a gazdaság - rendjét tiszteletben kell tartania, pusztán megengedhetőek és sohasem parancsolóak lehetnek.⁷⁹

Nem hisszük, hogy különösebb kommentár kellene annak bi-

zonyítására, Széchenyi politikai reformeszméit mennyire hatotta át a politikai liberalizmus és a felvilágosodás eszmerendszere.

A gazdasági reformokban még inkább kidomborodik a nyugat-európai gondolkodás hatása.

Nem pusztán arra gondolunk, hogy a reformintézmények zöme a nyugat-európai gazdasági rendszer egy-egy eleme, hanem arra a szemléletmódra, ahogyan Széchenyi a gazdasági reformok ügyét kezeli és elemzi.

Tizenkét törvényt állít fel a Stádiumban, amelyek egymás nélkül bevezethetetlenek. A hitel megvalósítása elvezet a törvény előtti egyenlőség és a nyilvánosság intézményének követeléséhez. A társadalmi intézményrendszerek ezek szerint komplex egészek, ugyanakkor ezen belül a gazdaság intézményei autonómok. Széchenyi többször kifejti, a gazdaság belső rendszerének reformján munkálkodik, nem ért egyet azokkal, akik a külső - vám, stb. - hatásokkal szeretnék a magyar gazdaság bajait orvosolni. Természetesen csak egy finomabb elemzés deríti ki, vajon a politikai viták, alternatívák hogyan, miképpen hatottak Széchenyi gazdasági tanainak fejlődésére.

Befejezésül még egy döntő, és tipikusan Széchenyire jellemző gondolatra hívjuk fel a figyelmet. Minden reform tenge-lyébe - fogalmaz - a közjó állítható. A reform - lett legyen politikai, gazdasági vagy társadalmi - a közjó érdekében történik. Ami a nemzetnek, a közjónak jó és hasznos, az az egyénnek is jó.

Szegfű Gyulával ellentétben tehát a magyar liberalizmus történeti gyökereit éppen Széchenyinnél kell keresnünk. Széchenyinnél kell azonban keresni azt a sajátos eltérést is, ami a magyar és a nyugat-európai liberalizmus között létrejött, és ami meghatározta a szabadelvű korszak ideológiai töréseit is.

2. Eltérések és közös vonások a magyar és az európai liberalizmus történetében

Fejezet címünk terjedelmes tartalmat ígér. A terjedelmes tartalom egy egész monográfiát igényelne, ezért a következőkben

csak a kérdéskör vázlatos megvilágítására vállalkozunk. Nem foglalkozunk azoknak a fejlődési sajátosságoknak megismétlésével sem, amelyeket Szegfű, Balla és Gratz általunk is helyeselhető módon már leírtak. Inkább az ideológiai áramlatok belső szerkezetének elemzése alapján szeretnénk néhány társadalmi-politikai értéktartalmat megvilágítani.

Láttuk a magyar szellem és művelődéstörténet képviselői milyen sokértelműen használták a liberalizmus szót, fogalmat. Ez a sokértelműség jellemzi a liberalizmus történetével foglalkozó európai szellemtörténészeket is. Hans Reif, aki az 1969-es német szociológiai lexikon liberalizmus címszavát írta, a liberalizmust egyértelműen szellemtörténeti áramlatnak tekinti. A XVII-XVIII. sz.-ból származtatja - Ballához hasonlóan - és ide sorolja Locke-t, Voltaire-t, Montesquieut, éppúgy, mint Adam Smidtet, vagy a neoliberalizmus újabb képviselőit. Megkülönbözteti a liberalizmus tudósait a liberalizmus ideológusaitól. A liberalizmus tudományos felfogására a kor fizika elmélete - Newton - gyakorolt hatást. Adam Smidt ez alapján fogalmazza meg a maga gazdasági modelljét - írja. A liberalizmus érdemét abban foglalja össze, hogy az az európai kultúrát az egyén jogainak elismerésével gazdagította.⁸⁰

A liberalizmus történeti szálait igyekszik kibogozni Rudolf Heberle a politikai szociológiáról írt művében. Utal arra - miként Choncha - , hogy a liberalizmus a konzervatív politikai-társadalmi mozgalmak mellett értelmezhető csak, sőt a liberalizmus konzervatív programmal is párosulhat. Heberle a szocialista programokat kifejezetten ilyeneknek tartja. A liberalizmus politikai ideológiája tartalmazza az egyén politikai és társadalmi szabadságjogainak követelését, ami a korai - abszolutizmussal szemben fellépő - politikai ideológia számára elengedhetetlen elem. Heberle megállapítja, hogy a liberalizmus válfajai Európában országonként változnak, a változás a polgári érdekeknek megfelelő. Mégis a változatok tartalmaznak egy közös értékrendet, amelyet Heberle megpróbál rekonstruálni.⁸¹ A szabadságjogok e katalógusa alkotja a modern demokráciák alapértékét. Heberle idézi Ruggeirót, aki átfogó

liberalizmustörténetében kifejti, hogy a modern demokráciák a liberalizmus értékrendjét társadalmi tradícióik szerint különböző mértékben vették át.⁸² Az angol liberalizmus különösen konzervatív - pl. a XVIII. sz.-ban -, míg a liberalizmus franciaországi változata "nagyban és egészében a tradicionális politika ellenében jött létre".⁸³

A társadalmi tanok központjában álló liberális gazdasági elképzelések - fejti ki Heberle - a XIX. sz. végére megbuktak. A szabadverseny megbontotta a liberalizmus belső értékrendjét is, az elképzelt harmóniát egyén és társadalmi csoportok között. Mivel a liberalizmus a hatalom mechanizmusát kiiktatta elképzelései közül - így nem számolt a realitásokkal -, a századvég nagy képviselői - pl. John Stuart Mill - sem tudták hanyatlását megakadályozni.

Heberle - igazán vázlatos idézése - alapján talán megengedhető az a kijelentés, miszerint a liberalizmus különböző válfajai közül nem mindegy, hogy melyik milyen társadalmi körülmények között talál recepcióra. Széchenyi kifejezetten az angol liberalizmus tanaiból merített, abból, amely - Heberle szerint is - sokkal több tradicionális politikai elemet tartalmaz, mint pl. a francia.

Jól látható, a liberalizmus áramlatának pontos definíciója nem sikerült, sőt a már idézett szerző - Ruggaiero - is a liberalizmust úgy határozza meg, hogy az olyan "mélyenfekvő" szellemi irányzat, amely a személyiség, az individuum kialakulásának, az egyéni képességek kibontakozásának történelmi kísérője. Gyökereit a görög filozófiára és a kereszténységre vezeti vissza.⁸⁴

Nézzük most a liberalizmus íróit, tudósait mit tartanak ők egyén és közösség kapcsolatáról, gazdálkodói szabadság és állami szabályozás viszonyáról. Azért vizsgáljuk meg ezeket a kérdéseket, mert a magyar liberalizmus értékrendje éppen itt tér le az európai áramlatok - Heberle által is egységes egésznek tartott - nyomvonaláról. Ezt természetesen Szegfű, Choncha, Gratz nagyon jól tudja. Adam Smith, Ricardo, J.S. Mill, Spencer alapján viszont azt is megállapíthatjuk, hogy nemcsak a

Szegfűék által bírált szabadelvűség tér el e kérdésekben európai rokonától, hanem már Széchenyi reformideológiája sem tartalmazza ezen értékeknek nagy részét.

A XIX. sz. első felében jelentkező közgazdaság képviselői - Smith, Ricardo, Malthus - a gazdasági leíró kategóriák nyelvére tették át a liberalizmus értékrendjét. Smith szerint az emberben levő hajlam vezet a cserendszer kialakulásához, ezért e hajlam a munkamegosztás gazdag hálózatának fő oka.⁸⁶ Ebben a rendszerben azzal, hogy mindenki végzi a maga dolgát, összeáll a társadalom egészének ujratermelése. Az egyéni tevékenység - munkamegosztást feltételezve - tehát automatikusan szolgálja a társadalom egészének javát. Az összhang elve kimutatható pl. olyan kategóriáknál, mint a jószágkészlet - ma nemzeti terméknek mondanánk. Erről írja Smith a következőket: "Az ország, illetve a társadalom egész jószágkészlete egyenlő a lakosok, illetve a tagok egyenkénti jószágkészletének az összegével."⁸⁶

Smith ugyanakkor tisztában van azzal, hogy az általa leírt modell működése függ pl. a fejedelem pénzkibocsátásától, azaz a gazdaság politikai tényezők hatásának van kitéve. Mégis modellje - az állami beavatkozások racionalizálásával együtt - javaslat egy nemzet gazdagságának emelésére, s mint ilyen, tartalmazza a liberalizmus gazdasági értékrendjét.

Malthus már egyértelműen utal a be nem avatkozás elvére. Nemcsak a felemelkedés, a nép boldogsága is függ a be nem avatkozástól - írja.⁸⁸ Ugyanakkor a kormánynak részt kell vállalnia az utak, csatornák építésében, a törvények végrehajtásában, harmadszor a kormánynak adóztatást kell folytatni. "... és mivel a dolgok természete szerint adókat nem lehet kivetni az egyéni iparkodásba, és vagyoni viszonyokba való beavatkozás nélkül, a legnagyobb jelentőségű üggyé válik annak ismerete, hogy mikép történjék ez a kivetés az állam virágzásának és az egyén boldogulásának legkisebb lehető hátráltatása nélkül."⁸⁹

A közgazdaságtannak tehát az állami beavatkozás biztosítékrendszerét kell kidolgoznia. Malthus jól látja, a teljes

állam nélküli gazdaság a tiszta "laissez faire" kivitelezhetetlen, ha pedig az, akkor a liberalizmus értékrendjének alapján ki kell dolgozni a beavatkozás korlátját. Ezzel Malthus új irányzatot nyit meg a liberalizmus történetén belül, ennek az iránynak válik képviselőjévé J. Stuart Mill. Malthus vállalja a nézeteltérést a liberális közgazdaságtan olyan nagy tekintélyeivel szemben is, mint Ricardó. Ricardó az adóállam modelljét elutasítja, mondván "... adó nélkül a tőke ... gyarapodása sokkal nagyobb lesz vala".⁹⁰ "Nincs olyan adó, mely a tőkegyűjtő erő gyengítésére nem irányulna."⁹¹ Minden adó - folytatja - növeli a termelési költségeket, így drágábbá teszi a terméket.⁹²

Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, a liberalizmus közgazdasági tanítása, ha lazít is a be nem avatkozás elvén, mégsem áll oda az állami beavatkozás mellé, sőt klasszikus értékrendjét felhasználva az állami beavatkozás korlátjainak felállításán fáradozik. A társadalom soha nem a közjó elsőbbségét jelenti, hanem az egyéni munkák eredőjét, összegét, következményét. Láttuk Széchenyinnél erről szó sincs. Nem vetődik fel a szabadságjogok biztosítása sem, mivel antropológiai mondanivalója a szabadság általában vett elismerése mellett csak a racionális, utilitariánus emberképét tartalmazza. Ez egyértelműen a filozófiai háttér hiányára utal. Héberlének, - Ballának - igaza van abban, hogy a nyugat-európai liberalizmus színrelépése mögött ott munkált több évszázad kultur- és filozófiatörténeti hagyománya. John Locke nagyon jó példa a liberális antropológia bemutatására, autonóm individuum modellje az emberről szóló tudományok alapját képezi egészen a XIX-XX. sz. végéig, amikor - éppen a liberalizmus kibontakozó válságának hatására - a bécsi kulturkörben Freud - kérdőjeleződik meg.⁹³

A filozófiai értékrendek hiánya természetesen a társadalmi szerves fejlődés hiányára utal, arra, hogy a kulturintegrációk központi magja, központi eleme hiányzik. A polgári fejlődés egyik fő sajátossága ugyanis - a társadalom asszimilációs funkciót ellátó - vonatkozási pontjainak, értékeinek kialakulása. Ennek egyik eleme a filozófiai kultúra, ezért a nem klasszikus uton zajló polgárosodás torz eredménye a filo-

zófiai gondolkodás gyengesége.

Mindemellett a magyar szellemi és kulturális fejlődés nem mentes az ideológiai integrációktól. Erre Széchenyi esete a legjobb példa. Széchenyi átvéve a polgári filozófia egyikét gondolatát, kifejezetten "programideológiát" alkotott. Egy ilyen; a filozófiai szólamoktól nem mentes, de mégsem eredeti; ideológiával találja szembe magát a kibontakozó szociológia is. Nyugat-Európában eleve metafizika mentes, filozófia ellenes a szociológia. Pulszky Magyarországon is meghirdeti ezt a programot. Amivel azonban a közvélemény és közélet színterén a magyar szociológia képviselői szembetalálják magukat, az nem a filozófia, hanem az állapotideológiává vált programideológia.⁹⁴

Természetesen az összefüggések sokkal-sokkal árnyaltabbak, és kijelentéseink nem helyettesíthetik a konkrét - finomabb - elemzéseket. Csupán jelezni kívántuk azt a problémakört, ami Széchenyi műveinek elemzése közben jelentkezett.

3. Liberalizmus Európában a XIX. század végén

Dolgozatunk következő fejezetében természetesen nem vállalkozunk az egész XIX. sz. végi liberalizmus történetének elemzésére.

Rövid áttekintést kívánunk adni elsősorban arról a liberális gondolkodói nemzedékről, amely az induló magyar szociológia szellemi élménye lett. Spencer és J.S. Mill szerepel ismertetésünk élén.

Mill nagy esszéje⁹⁵ gondolatmenetében folytatása mindannak, ami Malthus művében már megtalálható. "Hol van hát az egyén szuverenitásának jogos határa? Hol kezdődik a társadalom hatalma? Mennyit kell az emberi életből az egyéniségnek és mennyit a társadalomnak a hatáskörébe utalni?"⁹⁶ - adja fel kérdéseit.

Mill kérdéseit saját kora teszi fonákká, mivel szavai átfordíthatóak azzá a kérdéssé, hogyan lehet szabadnak lenni akkor, amikor az állam mindent átítató hatalma egyre inkább

megszokottá és mindennapossá válik.

Mill elismeri a beavatkozás jogosságát a társadalom védelme érdekében - bűnösök megbüntetése -, de az egyén önmagára káros cselekedeteinek megtiltásakor - kábítószerelés - már habozik, mivel ezek az óvintézkedések közvetlen módon belenyulnak az egyén magánéletébe.

A kormány az egyének élete mellett beavatkozik olyan kérdésekbe is, amelyek nem függenek össze a szabadsággal, azaz közösségi ügyek. A szabadság klasszikus fogalma Mill számára az egyének vonatkozásában értelmezhető. Mill a közösség ügyeinek politikai vetületével foglalkozik, mondván a gazdasági kérdéseket a nemzetgazdaságtan már kidolgozta.

Mill a polgári önkormányzat híve, a kormány mindent azonos nézőpontból megítélő kormányzati tevékenysége mellett - írja - szükség van az állampolgárok önkéntes társulásaira. Azt, hogy az állampolgárok a polgári szabadságnak megfelelően használják önkéntes társulásaikat, a polgári nevelés biztosíthatja.⁹⁷

Az állami beavatkozás korlátozása mellett szól Mill azon érvrendszere, melyben az állami beavatkozás elbürokratizálódását, mindent elnyelő hatalmát, a beavatkozás következményeként írja le. Egy szabad nemzet soha nem engedhet meg magának ilyesmit, mert "ahol mindent a bürokrácia közreműködésével tesznek, ott semmit sem lehet tenni, amit a bürokrácia ellenez".⁹⁸

Mill fejtegetései átvezetnek a helyi hatalom és a központi hatalom hatásköri és kinevezési jogköreinek ecsetelésére, jelezve ezzel, tisztában van az államszervezési kérdések nagyságrendjével, a részletproblémák súlyával.

Millnél sokkal filozófikusabb - angol létére szokatlanul az - a magyar szociológiára nagy hatást gyakorló gondolkodó, Herbert Spencer. Spencer elgondolásaiból két mozzanatot emelünk ki, azokat, amelyeket - úgy véljük - Jászi nagy előszere-tettel hasznosított. Az egyik a fejlődés tana, a másik az ipari társadalomról szóló spenceri tanítás.

Spencer a fejlődést - az evolúciót -, a világ egyetemes

törvényszerűségének tartja. "Evolúció alatt legáltalánosabban az anyag integrációját és a mozgásnak vele járó szétoztását értjük..."⁹⁹ - írja. A társadalom éppugy organikus szer-
zet, mint a természet szerves és szervetlen világa, így rá is
érvényes az evolúció tétele. Ha a társadalom változásaiban köz-
vetlenül nem is jelenik meg az anyag változása, az tetten ér-
hető a különböző integrációk - nyelv, művészet, tudomány -
és az ember történelmében.¹⁰⁰ A fejlődés - amely a valóságban
történeti haladást is jelent - az egyszerűbb integrációktól
tart a bonyolultabbak felé.¹⁰¹ E folyamat dezintegráció és
integráció egysége, részek és egészek dinamikus kölcsönhatása.
A dezintegráció, a különválás és az új integrációk megterem-
tése a társadalmi élet alaptörvénye.

A társadalom fejlődése ugyanakkor a fejlődés harmadik
stációja a szuper-organikus fejlődés szakasza.¹⁰² Ebben az
egyének koordinációi és kooperációi alkotják az elkülönülés
- dezintegráció - és integráció egységét.

Spencer liberalizmusa eddig is kitűnt a társadalom in-
dividuumbcentrikus fejlődési célját hirdető felfogásából. Tisz-
ta formájában azonban ezen a ponton bukkan elénk, amikor az
ipari társadalom erőnyeiről és előnyéről értekeznek.

"Ipari jellegű rendszerben a társadalomnak, - ahelyett,
hogy feláldozná -, meg kell védenie az állampolgár individua-
lítását. Állampolgára individualitásának megvédése válik a tár-
sadalom alapvető kötelességévé."¹⁰³ - fogalmaz egyértelműen
Spencer.

E társadalomban élet, szabadság, tulajdon biztonságban
vannak. Az egyéni aktivitás kibontakozik, nincs szükség többé
"despotikus szervezetekre", az irányítás funkcióját egyetlen
- képviseleti típusú intézmény - elláthatja.¹⁰⁴ A társadalom -
a rendszer - alapja a konszenzus, a szerződés, a megállapodás.

A közszervezetek szűk köre mellett tág lehetőség nyílik
az állampolgárok szervezeteinek működésére - írja Millhez ha-
sonlóan Spencer.

Talán nagyon röviden vázoltuk Spencer gondolatkörének né-

hány elemét, de ennyit tartottunk témánk szempontjából jelenleg fontosnak. Dolgozatunk utolsó fejezetében megpróbáljuk az európai liberalizmus ismertetésünk néhány vonását visszavetíteni a magyar liberalizmus történetére.

4. Új fejezet a liberalizmus magyarországi történetében /Hipotézis és vázlat Jászi Oszkár gondolkodói portréjának egy lehetséges elemzéséhez/

Dolgozatunk sohasem vállalkozott a magyar liberalizmus történet teljes egészének bemutatására. Csupán néhány kérdés feltevését és néhány jellemző tendencia megfogalmazását tűzhetette ki célul. Az egyik kérdés, amire választ kerestünk, mi-
ben különbözik a magyar szabadelvű liberalizmus - minden meghatározatlansága ellenére - európai testvérétől. Erre a kérdésre mind Széchenyi, mind a magyar szellemtörténet egy-egy képviselőjének elemzése közelítően pontos választ adott. A válasz azonban nem lenne teljes, ha nem írnánk arról a kísérletről, ami Jászi és kortársai nevéhez kapcsolódik, és amelynek legfőbb törekvése volt visszatérni az európai liberalizmus nemes, humánus törekvéseihez. Spencert már ebből a szempontból jellemeztük, azonban Jászi műveit is elemezni kell; legalább egy-egy példa erejéig; ahhoz, hogy körképünket valószínűleg meg tudjuk fogalmazni.

Dolgozatunk utolsó fejezete - törekvései miatt - külön dolgot igényelne. Mivel erre sem lehetőségünk, sem módunk nincs, csak a nagyon lényeges elemeket tudjuk kiemelni Jászi műveiből.

Több pontban írhatjuk le Jászi és a liberalizmus viszonyának alakulását. Első helyre kívánczik természetesen a saját gondolkodói portréját megszabó eszmetörténeti hatás. Másodszor talán a liberalizmus politikai programmá történő átváltozását kell figyelembe vennünk. Harmadszor - és ez már nem rangsor - a magyar liberalizmus történetéhez való viszonyát és a magyar liberális politikusokkal való együttműködését, illetve kapcsolatát kellene kiemelnünk.

Jászi a magyar politika hagyományai közül felvállalja

azt az irányzatot, amit ő az Eötvös féle liberalizmusnak nevez. Anélkül, hogy most kitérnénk Eötvös jellemzésére, érdekes Jászi Eötvös értékelése.

"Eötvös József annak a liberalizmusnak volt utolsó hulláma Magyarországon, melynek a szabadság klasszikus doktrínája - a fiziokraták és Adam Smith elmélete - még mindig eleven fejlődési érték, nem pedig a társadalmi reakció kendőző ideológiai rongya. Wilhem v. Humboldt, Tocqueville, Mill és Spencer alakjai mellett ő az egyik legfényesebb tudású és készségű reprezentatív manja annak a társadalmi iránynak, amelynek társadalmi bölcsesége az egyéni szabadság gondolatán alapszik, s melyet éppugy akar megoltalmazni az ancien regime újra feltűnő kísérteteivel, mint a kommunista államnak az "egyéniiséget tönkretévő" központosításával szemben."¹⁰⁵

Emlékirataiban így vall: "A nagy reformnemzedék tagjai közül Eötvös József gyakorolta rám a legerősebb befolyást. Csodáltam mély humanitását, a nemzetiségi kérdés emberséges megoldására való törekvést, mely döntő tényező lett az életemben, neki köszönhetem."¹⁰⁶ Jászi korai nemzetiségi kérdéssről szóló cikkeiben magáénak vallja e nemzedék történelmi-politikai örökségét is. "A modern radikalizmus történelmi örököse a jobbagyfelfszabadító liberalizmusnak."¹⁰⁷ Eötvös alakja Jászit a választójogi küzdelmekben is végigkíséri, politikai állásfoglalását mélyen motiválja.¹⁰⁸

Jászi a magyar szabadelvűség válságának idején bizik a magyar liberalizmus ujrafeltámadásában. Idéztük már, ezért vállalt szövetséget Andrássyval, és ezért ismeri el Tisza Istvánt. "Az ő politikájának két alappontja van, a pretestantizmus és az industrializmus. Mindkettő jelentőségét alig lehet elég nagyra becsülni közéletünkben. ... Az industrializmus pedig sokkal több, mint egyszerű közgazdasági kérdés. Az industrializmus megerősödése és uralomra jutása a felvilágosult és demokrata haladás, a polgári társadalom megteremtésének létfeltétele. Az ipar és kereskedelem a történelemben mindig az egyenlősítési processzus erősödését jelentette. A történelemben ugyyszólván mindenütt az industrializmus és az emberi jogok elismerése együtt járt. ... Ezt a politikát napjaink

államférfiai közül Tisza István képviselte a legteljesebb következetességgel és nem alkuvó bátorsággal."¹⁰⁹

Elmondhatjuk, Jászi a magyar liberalizmus progresszív hagyományait annak Európához való kapcsolódása miatt vállalja. Természetesen Jászinak nincs mindenben igaza, azonban a szabadelvű konzervativizmus elleni fellépéshez keresett elméleti és politikai szövetségeseket; történelmi tradíciókat és hagyományokat. A magyar reformerek emléke ugyanakkor a kor - Jászi pályakezdésével - mindennapos harcaiban eleven emlékként él. Ekkor indul ugyanis meg - sikerrel - az egyházpolitikai küzdelem, "az ország újra, a kiegyezés óta először, mély szellemi, világnézeti és erkölcsi jellegű harcok küzdőtere lett... minden gondolkodó ember érezte, hogy egy nagy jelentőségű változás tanuja lett ... Az csak természetes, hogy az egyetemi fiatalság java része lelkesen nézte a magyar liberalizmus küzdelmét, mely visszatérés volt Deák és Eötvös József szelleméhez ..."¹¹⁰ - írja erről az időszakról Jászi.

De vajon meddig lehet a társadalmi reformok útján elmenni a még oly nagyszerű tradíciók vállalásával? A nagy tradíciókkal terhes nemzedék, a "méltatlan utódok" szemében a magyar politika liberális hagyománya hazafiatlanságnak tűnt, a magyar társadalom politikai jelenének elutasítása pedig nyílt kihívásnak. Így kerül előtérbe a tudományos szemlélet - mint politikai program és a liberalizmus mint a változások, a reformok egyetlen alapja. Az út nagyon hosszú a radikális pártig, Spencer neve fémjelzi ezt az utat, de Jászi viszonya Spencerhez nem egyértelmű, a politikai követelmények függvényében változik.

Spencerből amit nem fogad el Jászi, az az organikus szociológia. "A szerves társadalomelmélet a társadalomnak, mint élő szervezetnek fölfogását jelenti ... Ha azt mondjuk, mint Spencer teszi, hogy a társadalom organizmus, megmondtunk vele mindent, ami ebben a tanban lényeges."¹¹¹

Jászi politikai reformprogramjának vezető elvei a nyugat-európai liberalizmusból származnak. Az Új Magyarország felé c. - elég közérthető - könyvében még megpróbálja a 67-es liberalizmus egyenes leszármazottjaként bemutatni polgári - ra-

dikális - liberalizmusát, a nemzetiségi kérdés megoldásáról írt munkái és politikai pártprogramja azonban egyértelműsítik, más, az eddig megszokottól eltérő liberalizmus jelentkezik a magyar társadalom politikai és szellemi porrendjén.

A világtörténelmet egy előrehaladó fejlődési folyamat jellemzi - mondja - az asszimiláció folyamata. Ebben az asszimilációban a nemzeti államok előtt két út áll nyitva, az egyik az erőszakos, a másik a demokratikus-kulturális asszimiláció. Ez az utóbbi amit Jászi helyesel, és amelyet kimerítően jellemez. A demokratikus-kulturális asszimiláció alapja a csere, a kopperáció, a nemzetiségek közötti együttműködés. A nemzetiségi kérdés megoldásához tartozó konkrét javaslatok után /közigazgatási reform/ Jászi így jellemzi elképzeléseit: "A nacionalista frázisokban és az üzleti sevinizmusban felnevelt közvélemény ezt a programot valószínűleg hazaárulásnak fogja minősíteni, pedig ez mit sem tartalmaz olyat, amit a nyugati demokráciák már sokkal nagyobb mértékben meg nem valósítottak volna, sőt ami már Deák Ferenc nemzetiségi törvényeiben nem foglaltatnék, vagy abból logikai szükségszerűséggel nem következne." ¹¹² "Lehetetlen az országnak egyik felét úgy elnyomni, hogy a másik fele szabadon haladhasson előre a polgári indusztrializmus felé." ¹¹³ - teszi hozzá.

A nemzetiségi kérdés igazi megoldását majd a nemzeti államok és integrációk felett szerveződő Szövetséges Világállam létrehozása hozza magával. Jászi az államok közötti szabad és kooperatív cserén alapuló kapcsolatot a jövő realitásának tartja. A gondolat megtalálható mind a "Történelmi materializmus állambölcsélete" c. munkájában, mind az 1918 őszén megjelenő "A Monarchia jövője" c. munkában. ¹¹⁴

A tervszerű együttműködés csak a demokratizált szabad individuumra épülő társadalmak között lehetséges. Programja tehát a demokrácia mellett tartalmazza a modern, szabad, kényszerektől és gazdasági megszorításoktól mentes társadalom létrehozási követelményét. Ez egyértelműen a kapitalizálódás melletti kiállás. A Telegraful Román vezércikkében Jászi nemzetiségi kérdésről írott könyvének méltatása mellett

meg is említi, hogy Jászi programja a kapitalizmus, ami káros, és éppoly romboló, mint a feudalizmus. Jászi válaszában¹¹⁵ úgy foglal állást, hogy a kapitalizmus csak akkor lehet káros, ha a plutokrácia uralmához vezet, bár ennek a lehetősége nálunk nagyobb, mint Nyugat-Európában, de a gazdaságilag szabad fejlődés, a személyiség szabad kibontakozása meg fogja akadályozni e káros lehetőség bekövetkezését.

A nemzetiségi kérdés megoldása, a probléma tárgyalása tehát szüntelen a társadalmi reformok követelésére vetítődik vissza. Egy-két gazdasági alapelv, a klasszikus liberalizmusból fel-feltűnik Jászi ezen műveiben is, de a rendszeres kifejtése politikai programjában történik meg. Tudjuk, a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspont Jászi számára nagyon alaposan végiggondolt és végigélt értékrendből fakad, a rendszertelen kifejtés semmi esetre sem jelenti, hogy véletlen elszólásokkal állunk szemben.

Gazdasági szabadság, politikai demokrácia, a személyiség szabad fejlődésének biztosítása. Tömören ebben lehetne összefoglalni Jászi liberális értékeit. Szerencsére ő maga hosszabban részletezi politikai törekvéseit.

"A radikalizmus fejlődési vonalát gyakorlatilag a feudalizmust ostromló polgári társadalom küzdelmeiben, elméletileg a klasszikus liberalizmus tanaiban kell keresni, vagyis ama kornak politikai és szellemi harcaiban, mely a hűbéri világot megdöntötte."¹¹⁶

Jászi felsorolja a klasszikus liberalizmus eredményeit, a testi, szellemi és erkölcsi szabadság korszakának beköszöntét. Ugyanakkor a liberalizmus hiányaira is utal, a szabad verseny murvásiskizsákmányoláshoz vezető hatására.

Jászi ugyanazzal az érveléssel nyúl a liberalizmus hagyományaihoz, mint a Társadalomtudományi Társaság vitájának liberalizmust védő szónokai. Amit ugyanis egyikük sem tud ki-kerülni, az a kapitalizmus tényleges pauperizációt előidéző hatása. Láttuk, Gratz Gusztáv az állami szociálpolitika felé kacsintgatott, állami beavatkozással akarta megoldani ezt a problémát. Jászi a szabad verseny, az egyéni kezdeményezés fenn-

tartása mellett emel szót, mivel - idézi Lóriát, Wellacet, Georgot - a kapitalizmus negatív hatásai nem ezek miatt következtek be, hanem a földtulajdon monopolizálása miatt. A liberális szocializmusnak így a latifundiumok megszüntetését is fel kell vennie programjába.¹¹⁷ A politikai program egy emelkedettebb politikai közmorál megteremtését is vállalni igyekszik. Pontosan definiálja Jászi a radikális mozgalom osztálybázisát - a dolgozó középosztályt - majd így fejezi be irását:

"Szabad gondolat - ... - szabad föld, szabad nemzeti-ség, szabad csere: ezek a modern radikalizmus alapvető követelése, melyekkel a klasszikus liberalizmus hagyományait és törekvéseit újra felveszi."¹¹⁸

Jól tudjuk Jászi Oszkár nem egyedüli alakja a magyar liberalizmus történetében bekövetkező fordulatnak. Dolgozatunk keretei azonban csak annak bizonyítására nyitottak teret, hogy megvilágosítsuk, a magyar liberalizmus története nem pusztán a szabadelvűség politikai fantomná és bűnbakká kinevezett irányzatából és politikájából áll. Jásziról és köréről kevés, és főként elítélő szó esik Szegfűnél, Ballánál, de még Gratznál is. A liberalizmus megújítási kísérletét tagadni annyit tesz, mint egy lehetséges modernizációs stratégia lehetőségét kétségbe vonni.

IV. ÖSSZEFOGLALÓ HELYETT

Nehéz volt a dolgozat végére pontot tenni. Nem is lehet, pusztán a kötött keretek iránti kötelező tisztelet kényszárította ki a befejezést.

Dolgozatunk végén még több kérdést és még több problémát tudunk megfogalmazni, mint amikor belekezdünk megírásába. Ez sem kevés eredmény, hiszen a további olvasások és feldolgozások irányát is most már másképpen ítéljük meg. A személyes élmények és tanulságok felsorolása helyett néhány gondolattal szeretnénk zárni irásunkat.

Mindenekelőtt arról kell szólni, hogy a magyar szociológia számára meghatározó élményként jelentkezett a liberalizmus.

Társadalmi gondolkodás - társadalomtudományok - szó szerinti értelemben - Pulszky fellépéséig - nem nagyon jelentkeztek a magyar szellemtörténet horizontján, így a társadalomról, államról szóló minden tudás szorosan belesimult, összekapcsolódott a magyar liberalizmus kategóriarendszerével, kifejezési formájával. A szociológia színrelépése után - mint erre már utaltunk - szembetalálja magát a szabadelvű ideológiával. Szembekerül, de emancipációs törekvéseinek nemcsak elméleti, sőt elsősorban nem elméleti indokai vannak. A politikai kihívás a tudományt emeli Jásziék kezében politikai fegyverré. Így a társadalmi-politikai értelemben aktivizálódott társadalmi tudás egy alternatív ideológiát kénytelen teremteni. Ennek kutja, forrása a nyugat-európai liberalizmus - az átértelmezett magyar liberális gondolkodás és politikai reformeszmarendszer. Ez az új ideológia - tudomány - már nem a magyar gondolkodás Széchenyinnél fellelhető recepciós ideológiaszervezetét teremti ujja, hanem új értelmet, új értékeket ad az európai liberalizmus klasszikusan is sokértelmű hagyatékának. A magyar szociológia sorsa ehhez az értékrendszerhez és elsősorban az ezt megfogalmazó értelmiséghez kötődött. Dolgozatunk ezért, és reméljük az elmondottak miatt, sem válik haszontalanná.

- - -

J e g y z e t e k :

- 1 Gratz Gusztáv a magyar liberalizmus történetének jellegzetes alakja volt. Hosszu pályafutása során a Huszadik Század szerkesztői asztalától eljutott a miniszteri bársonyszékig /Bethlen éra alatt/ és megélhette liberális gazdaságpolitikájának csődjét is. Összefoglaló művet írt a Dualizmus történetéről, műve forrásként ma is haszonnal forgatható.
- 2 A társadalmi fejlődés irányai. Különlenyomat. Bp. 1904. 1. c.
- 3 5. old.
- 4 U.o.
- 5 12. old.
- 6 13. old.
- 7 14. old.
- 8 U.o.
- 9 32. old.

- 10 44. old.
- 11 71. old.
- 12 90. old.
- 13 102. old.
- 14 193. old.
- 15 241. old.
- 16 314. old.
- 17 Gratz Gusztáv: Politikai és gazdasági liberalizmus /kiadja a Magyar Cobden Szövetség, 1922. Bp./ 16. old.
- 18 18. old.
- 19 Szegfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. /Királyi Egyetemi Nyomda, Bp. 1934./ 6. old.
- 20 88. old.
- 21 90. old.
- 22 92. old.
- 23 96. old.
- 24 75. old.
- 25 78. old.
- 26 78-79. old.
- 27 81. old.
- 28 64. old.
- 29 72. old.
- 30 74. old.
- 31 86. old.
- 32 104. old.
- 33 U.o.
- 34 113. old.
- 35 222. old.
- 36 296. old.
- 37 Choncha Győző: A konzervatív és liberális elv. /Hatvan év tudományos mozgalmi között. Magyar Tud. Akad. kiadása. Bp. 1935./ 520. old.
- 38 543. old.
- 39 546. old.
- 40 556. old.
- 41 550. old.
- 42 Gratz Gusztáv: A Dualizmus kora. Magyar Szemle Társaság kiadása. Bp. 1934. 90. old.
- 43 91. old.

- 44 149. old.
45 113. old.
46 303. old.
47 Balla Antal: A liberalizmus története. Gazdasági és politikai tanításai. Légrády Könyvkiadó Rt. Bp. 1926. Bevezetés.
48 300. old.
49 307. old.
50 309. old.
51 323. old.
52 330. old.
53 350. old.
54 Szegfű Gyula i.m. 12. old.
55 15. old.
56 16. old.
57 23. old.
58 31-33. old.
59 47. old.
60 49. old.
61 U.o.
62 Széchenyi István: Stádium, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1958. 41. old.
63 Széchenyi István: Hitel /Hasonmás kiadás K.J.K. 1979./ 170. old.
64 70. old.
65 Stádium 117. old.; Hitel 102. és 77. old.
66 Stádium 133. old.
67 Hitel 103. old.
68 35. old.
69 Stádium 130-131. old.
70 Széchenyi István: Kelet Népe /Franklin Társulat kiadása, Bp./ 50. old.
71 Stádium 141. old.
72 88. old.
73 91. old.
74 Kelet Népe 42. old.
75 49. old.
76 Stádium 155. old.
77 Stádium 166. old., Hitel 191. old.

- 78 Stádium 62. old.
- 79 136. old.
- 80 Wörterbuch der Sociologie /Herausgegeben: Wilhem Bernad-
dorf/ Stuttgart 1969. Ferdinand Enke Verlag, 635. old.
- 81 Rudolf Heberle: Hauptprobleme der Politischen Sociologie
/Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1967./ 32. old.
- 82 36. old.
- 83 37. old.
- 84 31. old.
- 85 Adam Smith: A nemzetek gazdasága. Akadémiai Kiadó. Bp.
1959.
- 86 320. old.
- 87 326. old.
- 88 Malthus Tamás Róbert: A közgazdaságtan elvei. /A Magyar
Közgazdaság Társaság Kiadása, Bp. 1940./ 14. old.
- 89 15. old.
- 90 David Ricardo: Közgazdaság és adózás. Bp. 1891. 156. old.
- 91 U.o.
- 92 161. old.
- 93 E problémáról lásd részletesen: Nyiri Kristóf: A Monarchia
szellemi életéről. Gondolat, Bp. 1980.
- 94 Pulszky Ágost: A jog és állambölcsészet alapjai. Első fe-
jezet.
- 95 John Stuart Mill: A szabadságról. Magyar Helikon. Bp. 1980.
- 96 148. old.
- 97 215. old.
- 98 221. old.
- 99 Herbert Spencer: Alapvető elvek. Társadalomtudományi Könyv-
tár, Bp. 1908. 339. old.
- 100 381. old.
- 101 403. old.
- 102 Collins: Spencer Herbert Synthetikus filozófiájának kivona-
ta. Társadalomtudományi Könyvtár. Bp. 1908. 327. old.
- 103 Herbert Spencer: A szociológia elvei. A szociológia tör-
ténete 1917-ig. III. kötet. Egyetemi Jegyzet. /Szerk.:
Huszár Tibor - Somlai Péter. Bp. 1977./ 142. old.
- 104 145. old.
- 105 A Huszadik Század körének történetfelfogása. Gondolat 1982.
241-242. old.
- 106 Jászi Oszkár publicisztikája. Magvető, Bp. 1982. 561. old.
- 107 Huszadik Század /továbbiakban: H.Sz./ 1907. XV.kötet. 107.
old.

- 108 H.Sz. 1907. Juniusi szám /A Vajda ügyről/.
109 Publicisztikai írások, id. mű 31-32. old.
110 U.o. 570. old.
111 A szerves társadalomelmélet. A Budapesti Szemle külön-
lenyemata. Bp. 1901.
112 A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.
Bp. 1912. 501. old.
113 511. old.
114 A Monarchia jövője. Bp. 1918. 97. old.
115 H.Sz. 1912. 28. kötet, 427. old.
116 Mi a radikalizmus? Bp. 1918.
117 U.o.
118 U.o.
-